

TÜRK DÜNYASI EFSANELERİNDE HAYVANLARLA İLGİLİ MOTİFLER ÜZERİNE* MOTIFS ABOUT ANIMALS IN THE LEGENDS OF TURKISH WORLD

Neslihan Huri YİĞİT**

Öz

Efsane, toplumların sosyal ve kültürel zenginliğinin aynası olarak yüzyıllardır anlatılagelir. Anlatmaya dayalı türler arasında gerçeklik ve inanç olgularının ağırlıkta olduğu bir tür olan efsane, gerçek hayatla bütünleşik unsurları taşıması bakımından bilgilendirici yönü ağır basar. Türklerin adlarının yanında kurdun, atın ve kartalın da adının anılıyor olması bizi bunun kökenini araştırmaya itmiştir. Çalışmamız kapsamında yazılı tarihten önceki döneme de ışık tutan efsanelerdeki hayvan motiflerinin Türklerin sosyal ve kültürel hayatlarıyla kıyaslaması yapılacaktır. Türk boylarının efsaneleri arasından seçilen, hayvanları konu edinmiş efsaneler Motif Index of Folk Literature'un "B-Hayvanlar" kategorisine göre motif haritası çıkarılmış, analizi ve karşılaştırmaları yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halk Bilimi, Efsane, Türk Dünyası, Motif, Hayvan Motifi.

Abstract:

The legend has been expressed as a mirror of society's social and cultural richness for centuries. As a literary genre, legend which is dominated by the reality and the belief among the oral genres, in terms of integration of the facts of the daily life, it is a didactical genre. Expression of the wolf, horse, and eagle together with the names of the Turks lead us to study its sources. In cadre of our study, we will compare animal motives in the legend of preliterate period with the social and the cultural life of the Turks. The selected legends that mention about animals were mapped according to the category of "B-Animals" of the Motif Index of Folk Literature and then analyzed and compared.

Keywords: Folklore, Legend, Motif, Animal Motif, Turkish World.

1. Giriş

Türkler, tarihin çok eski zamanlarında yaşamaya başlamış, kendilerine has kültürel, siyasî ve geleneksel uygulamalarıyla inançlarını beraberlerinde günümüze taşımış köklü bir medeniyete mensupturlar. Türklerin zaman içinde boylara ayrılması ve her boyun yeni etkileşimler neticesinde farklılıklar kazanması, gerek tarihî gerekse folklorik anlamda çeşitlilikler doğurmuştur. Bu çeşitlikleri bugüne taşıyan en önemli edebiyat ürünleri efsanelerdir. Kısaca "asılsız, hayal mahsulü hikâye, söylence" şeklinde tanımlanan efsane, "kendine özgü bir üslubu, kalıplaşmış, sabit biçimleri olmayan, düz konuşma dili ile herhangi bir yerde ve zamanda, herhangi bir kişi tarafından anlatılabilen; konularını olağan ya da olağanüstü varlık ve olaylardan alan; eğitmek, ders vermek, açıklama getirmek gibi işlevler üstlenen; mitolojik, tarihî, dinî ve sosyal hayata dair unsurlar içeren; dinleyici tarafından gerçek ve kutsal olduğuna inanılan; sözlü geleneğin ürünü olan bir anlatı türüdür" (Erol, 2012, 80). Efsane ilkel insanın sorularına cevap veren, açıklanamayanı açıklayan, sonuçların sebeplerini gösteren bir anlatı türü olarak kendi içinde "motif" kelimesiyle adlandırdığımız imzalar taşır. "Bir masalda geleneği devam ettirme gücüne sahip en küçük parça" (Sakaoğlu, 1980, 24); "kendine has, farklılığı gösteren özelliklere sahip parça" (Ekici, 2004, 31) olan motifler belli bir coğrafya ait belli bir konunun ele alınmış şekillerini ortaya koymak ve o konunun yoğunluğunu ölçmek için yararlandığımız başlıca araçlardır. Bu anlamda Stith Thompson'ın ilk baskısı 1932-36 yıllarında, genişletilmiş baskısı 1955-58 yıllarında yayımlanan eseri *Motif Index of Folk Literature (Halk Edebiyatının Motif İndeksi)*, anlatmaya dayalı türlerdeki motiflerin belirlenmesinde yararlandığımız, halkbilimi araştırmaları için, ansiklopedik olarak üretilmiş en geniş ve en önemli referans kaynağımızdır.

Bu çalışmamızda Türk dünyası efsaneleri arasından seçtiğimiz 132 efsane metni ölçüt alınarak, efsanelerde tespit edilen hayvanlarla ilgili motiflerin kısa bir değerlendirmesi sunulacaktır. İki başlık altında yapacağımız değerlendirmemizde ilk olarak *Motif Index of Folk Literature*'un "B-Hayvanlar" kategorisine göre tespit ettiğimiz hayvan motiflerinin analizi yapılacak, akabinde, efsanelerde en çok konu edinilen hayvanlar ile rastlanılmayan hayvanlar kültürel ve sosyolojik olarak sebep sonuç ilişkisi içinde irdelenecektir. Bu sayede hayvanların Türk kültüründeki ve sosyal hayatındaki yerini efsane metinlerindeki hayvanların

* Bu makalenin oluşturulmasında 2018 yılında tamamlanan "Türk Dünyası Efsanelerinde Hayvanlarla İlgili Motifler" başlıklı doktora tezinin verilerinden yararlanılmıştır.

** Dr.

rolleri ile karşılaştıracak ve Türk efsaneleri ile Türklerin gerçek hayatının mukayesesini yapma fırsatımız olacaktır.

2. Motif İndeks'e Göre Tespit Edilen Türk Dünyası Efsanelerindeki Hayvan Motifleri

Türk boylarının tarihi süreç içinde birbirlerinden kopuk hayat yaşamaları, farklı kültürel ürünlerin ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuştur. Halkbiliminde varyant-versiyon terimleriyle açıklanan, konuların kültürler arası taşınması meselesi, incelediğimiz metinlerde de karşımıza çıkmıştır. Hayvan motiflerinin yer aldığı efsanelere kabaca bir göz attığımızda “yaratılış, oluşum ve dönüşüm” ile ilgili efsanelerin çoğunlukta olduğu dikkatimizi çeker. Türklerin dinlik ya da totemik inanışları ve boyların, milletlerin tarihiyle ilgili efsaneler ikinci ağırlık noktasını oluşturur. Üçüncü sırada ise yer adlarının oluşumunda hayvanların etkilerini konu edinen efsaneler gelir. Bunlara karşılık mitolojik kökenli motiflerin olduğu efsaneler oldukça sınırlı sayıdadır.

Efsanelerin bilgilendirme, öğüt verme ve bazı kurallar ile davranışların nedeni açıklama gibi işlevleri vardır (Seyidoğlu, 2005, 271-273). Bu işlevlerin yerine getirilmesinde en etkili aracın hayvanlar olduğu yapılan araştırmalarla ortaya konulmaktadır. Çünkü kişiye doğrudan iletilen emir ve yasaklar, öfkeyi ve karşı çıkarak reddetmeyi beraberinde getirir. Ayrıca insanın tecrübelerinin sonuçlarını gözlemlemesi uzun zaman alabileceği için kişi kendinden başka en yakınında bulunan diğer canlılardan destek alır. Bu yolda hayvanların hareketleri, Tanrı'nın hayvanları cezalandırması ya da ödüllendirmesi, hayvanların kendi aralarındaki etkileşimlerinin neticeleri anlatılarak bunların belli bir amaca hizmet etmesi sağlanır. Bu amaç etrafında şekillenen motiflerin başında hayvanların kişileştirilerek konuşturulması gelir.

Motif İndeks'e göre hayvanlarla ilgili motif haritasını çıkarttığımız Türk dünyası efsanelerinde en çok karşılaştığımız motif grubu “B200-B299. İnsan davranışları gösteren hayvanlar” ana başlığı altındaki “B210. Konuşan hayvanlar” alt başlığıdır. Bu grupta en çok konuşturulan hayvan on efsanedeki anlatımlarıyla “yılan”dır. İkinci sırada ise dokuz efsanede konuşan “köpek” gelir. Hayvanları dört ayaklılar ve kuşlar olarak ikiye ayırdığımızda dört ayaklılar grubundaki evcil ve vahşi hayvanlar, kuş grubuna göre daha çok konuşturulmuştur. Maymun, tilki, at, geyik, kedi en az üçer efsanede konuşturulan hayvanlardır. “B211.3. Konuşan kuş” motifi altında en çok “karga”nın konuşturulduğunu görmekteyiz. İkinci sırada ise akıl veren modelindeki “baykuş” gelir.

Türk dünyası efsanelerinde en çok karşılaştığımız ikinci motif grubu yardımcı hayvanlara aittir. “B300-B599. Dost hayvanlar” ana başlığı altındaki “B400-B499. Yardımcı hayvanların türleri” ile “B500-B599. Yardımcı hayvanların hizmetleri” motiflerinde hayvanların kendi olağan niteliklerine aykırı eylemler göstererek insanlara yardımcı oldukları görülmektedir. Türklerin ilk türeyiş efsanesinde de başrol oynayan “kurt” bu grupta en çok bahsi geçen hayvan olarak birinci sıradadır. Kurdu rehber olup boyları müreffeh mekânlara ulaştırması, terk edilen çocukları emzirmesi motifleri kurda atfedilen kutsiyeti de göstermektedir. Yardımcı hayvanlar kategorisinde “köpek” ve “at” ile ilgili motifler ikinci sırada değerlendirilmektedir. Köpek, efsanelerde “yardımcı sadık hayvan” motifindedir. At, kahramanla birlikte savaşan, onu tehlikelerden kurtaran, uçarak uzak diyarlara kısa sürede onu taşıyan bir roldedir. Her ikisinin de Türklerin sosyal hayatıyla örtüştüğü görülürken, konuşan, uçan, emziren halleri nedeniyle motif bazında ele alınmışlardır.

Hayvanlarla ilgili efsane motiflerini genel olarak değerlendirdiğimizde hakkında en çok motif bulunan hayvanın “yılan” olduğu görülür. Yılanın tek başına işlendiği efsanelerin sayıca çok olmasının yanında yirmiden fazla efsaneye de konu edilmiş olması dikkati çeker. Bu efsanelerde yılanın bir taraftan korkulan ve nefret edilen bir varlık olarak yer alması, diğer taraftan hastalıklara ilaç olan bir varlık olarak anlatılması iki tezat motif olarak karşımıza çıkar. Yılan, Hz. Âdem ile Havva'yı kandırarak cennetteki yasak meyveyi yemelerine neden olmuş ve bu sebeple insanın ilk düşmanı haline gelmiştir. Cennetten kovulan Hz. Âdem ve Havva ile beraber yılan da kovulmuştur ve dünyada cefa çekmesi emredilirken o da bu cezanın karşılığında insanlara kötülük edeceği yemininde bulunmuştur. Yılanların deri değiştirmesi nedeniyle yeniden doğuşun ve yenilenmenin simgesi olarak görülmesi de efsanelerde kendisinden medet umulan şifa kaynağı olarak işlenmesine katkı sağlamıştır.

İncelenen metinlerde, efsanenin “olay, durum, varlıklar, sosyal kurumlar, davranışlar ve âdetlerin köken ve nedenini açıklamak” işlevini yerine getirirken de çeşitli hayvan motiflerinin ortaya çıktığı görülmektedir. İnsan ömrü nasıl oluşmuştur?, Kedi-köpek-sıçan neden birbirine düşmandır?, Köpek ile insan nasıl dost olmuştur?, Kurt neden herkese saldırır? gibi soruların cevaplarını “B275. Hayvan cezalandırılır.” motifi altında buluruz. Ayrıca hata yapan hayvanın cezalandırılması neticesinde oluşan yeni hayatı, yeni görünüşü de “B700-B799. Hayvanların olağandışı özellikleri” başlığı altında değerlendirilir.

Türk dünyası efsanelerinde dikkatimizi çeken bir diğer husus, “B100-B199. Büyümlü Hayvanlar” başlığı altında değerlendirdiğimiz, hayvanların olumlunun ya da olumsuzun işareti olarak kabul edilmesi meselesidir. Halk inanışlarında sıkça karşılaşılan bu duruma efsane metinlerinde az da olsa yer verilmiştir. Ancak bu işaretler iyiye ya da kötüye yorulan işaretler olarak genel geçer kurallara adapte edilebilecek işaretler değildir. Örneğin kurdun zamansız olarak insanların karşısına çıkıp onları bir yere taşıması, hiç uyumadığı halde bir yerin güvenli olduğunu belli etmek için uyuyakalması olumlu işaretler olarak yorumlanır. Kuşların normal ötüşleri haricinde çıkarttıkları sesler de insanı araştırmaya iter. Baykuşun ötüşünün ölümü haber vermesinin yanında akıl danışılan bir varlık olarak kabul edilmesi; karganın Anadolu efsanelerinin bir kısmında uğursuz bir kısmında iyiliksever hayvan olarak anlatılması, hayvanların ve onların hareketlerinin bölgeden bölgeye göreceli olarak yorumlandığını göstermektedir.

Türk dünyası efsanelerinin hayvanlarla ilgili motiflerini değerlendirirken şu mukayeseyi de göz önünde bulundurmak gerekir. Tespit ettiğimiz hayvanlarla ilgili motiflerin 156 başlığı Motif İndeks'ten alınmıştır. Bunun yanında 103 adet motif alt başlığı (T) başlıklı olarak tarafımızca eklenmiştir. *Motif Index of Folk Literature* eseri genel kaidelerle oluşturulmuş ve bütün halkların masal ve efsane motiflerini kapsamasına dikkat edilmiştir. Eserin neşredildiği tarihlerde tespit edilememiş motifler olacağı inancıyla, bazı başlıkların altında geniş yer bırakılmıştır. Bizim (T) başlığıyla eklediğimiz motif alt başlıklarında ağırlıklı olarak yer alan motifler “B211.3. Konuşan kuş” başlığı altındaki eklemelerdir. Konuşan baykuş, doğan, keklik, kartal, turna bunlardan birkaçıdır. Ayrıca “B147. Hayvanlar kehanet verir.” motifi ile “B291. Haberci olan hayvan.” motifi altında hayvanların işaret olarak yorumlanabilen hareketlerine yer verilmiştir. Son olarak “B811. Kutsal hayvanlar.” başlığı altında da sadece Türk efsanelerinde rastlanılan ve kutsal kabul edilen hayvanlar sıralanmıştır. Geyik, keçi, ördek, balık bunlardan birkaçıdır.

3. Türk Dünyası Efsanelerindeki Hayvanlarla Türklerin Sosyal ve Kültürel Hayatındaki Hayvanların Karşılaştırılması

Efsaneler sosyal hayatın tezahürü olan, halkın yaşantılarını gelecek nesillere taşıyan kısa anlatılardır. İnsanların bizzat yaşadıkları ya da yakınlarından duyup etkilendikleri olayların diğer kişilere aktarımında rol oynayan efsaneler, gündelik yaşamın izlerini tarihi bilgilerle ve mitik olgularla harmanlanmış şekliyle beraberlerinde taşırlar. Bu sebeple bir boya, topluluğa ya da küçük bir köye ait efsane metinlerinden; efsanelerin sahipleriyle ilgili olarak sosyal, kültürel, dini ve tarihi dokular bulmakta zorlanmayız. İncelediğimiz Türk dünyası efsaneleri metinlerinde tespit ettiğimiz hayvan motifleri arasında 48 farklı türde hayvan tespit edilmiştir. Bunların birazı sadece bir kez tespit edilmişken, bazıları motiflerin geneline hâkimdir. Bu da bize göstermektedir ki Türk efsanelerinde yaygın olarak işlenen hayvanlar, Türklerin sosyal, kültürel ve dini hayatlarında da oldukça etkili olan hayvanlardır. Bu hayvanları birkaç başlık altında değerlendireceğiz.

3.1. Yılan

Efsanelerde en çok işlenen hayvan “yılan”dır. Belirlediğimiz 132 efsanenin on dokuzu doğrudan yılanla ilgili olup yılanla ilgili birer başlık taşımaktadırlar. Her boya ait efsanelerde en az bir tane yılanla ilgili efsane vardır. Yılan mitolojik bir hayvan olması sebebiyle insanların gündelik yaşantısında pek hatırlamak istemedikleri bir hayvandır. Buna rağmen bir toplumda kahraman olarak öne çıkartılan yılanın başka bir toplulukta kötülüğün sembolü olarak kabul edildiği görülür. Yılanın deri değiştirmesinden dolayı yeniden doğuşun, ölümsüzlüğün ve sağlığın sembolü olarak nitelendirilmesi; inanç sistemlerinde kurtarıcı ya da günaha düşürücü bir motif olarak kabul edilmesi; yarı insan yarı yılan olarak yılan ata-yılan ana kültüyle Anadolu medeniyetlerinde yaygın olması yılanın basite indirgenemeyecek bir organizmaya sahip olduğunu gösterir (Sümer, 2016, 276-277). Nitekim efsanelerimizde karşılaştığımız birbirinden farklı ve çoğu kez tezat motifler yılanın Türklerdeki çok yönlü izlerini bize göstermektedir.

Yılan motifinin ağırlıkta olduğu efsaneleri üç başlık altında değerlendirebiliriz. Bu değerlendirmeler yılanın büründüğü olumlu-olumsuz karakterlerden ziyade mitolojik, dini veya kültürel kökenli olarak ele alınışı şeklinde olacaktır.

3.1.1. Yılanın kutsal, şifacı ve kurtarıcı rolünde anlatıldığı efsaneler

Yılan, Gılgamış Destanı'nda Gılgamış'ın elindeki ölümsüzlük bitkisini yiyerek gençleşmesiyle bilinir. Diğer taraftan yılanın her yıl derisinin yenilenmesi de onu ölümsüzlüğün ve yeniden dünyaya gelişin simgesi yapmıştır. Bulgaristan'da anlatılan bir efsanede de Lokman Hekim çeşitli hastalıklara çare bulmak amacıyla üç kişiyle birlikte bir mağaraya gittiği ve mağaranın girişinin bir yılan tarafından kapatılmasıyla dört yıl boyunca orada kaldığından bahsedilir. Ne vakit Lokman Hekim ölümsüzlüğün çaresini bulur, o zaman yılan girişi açar. Ancak bu duruma öfkelenen Tanrı, Lokman Hekim'in elindeki kitabı sele kaptırır, ancak yılan bütün ilaçları hatırlayan hayvan olarak kalır.

Kırgızlar arasında anlatılan bir efsanede ise hasta olan molların ilacının Şamerendi adlı bir yılanda olduğundan bahsedilir. Yılan gibi derisi olan çocuk kan kardeşi olduğu Şamerendi'ye durumu anlatır ve Şamerendi çocuğa kendisini öldürüp başını kaynatarak mollaya götürmesini kalan kısımları ise kendisinin yemesini öğütler. Çocuk denilenleri yaptığında derisinin bebek derisi gibi yenilenmiş olduğunu görür. Bu olaydan sonra yılanların ilaç ve tedavi edici özelliği anlaşılıp ortaya çıkmıştır.

Çuvaş Türkleri arasında anlatılan efsaneye göre ise her evin bir koruyucu yılanı vardır. "Ev iyisi" de denilen bu yılan evin çevresinde yaşayıp ev sahipleri yokken çocukları, hayvanları koruduğuna inanılır. Siirt yöresiyle ilgili olarak anlatılan bir memoratta ise Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin evlerini koruyan, ev sahibiyle konuşan, söylenenleri yapan ve evin büyüğü vefat ettiğinde ağlayan bir yilandan söz edilir (Karakas, 2013, 57).

Kastamonu civarında anlatılan "Yılanlı Hamam" efsanesine göre ise, uyuz hastalığına iyi gelen bir kaynak suyunu hamam olarak çeviren yöre halkı, hamamın rağbet görmesiyle birlikte paralı yapmaya karar verirler. Bu karar sonrası bir sabah hamamın kapısında büyük bir yılanın çörelendiğini görürler. Hamamdan ücret almayı bıraktıklarında ise yılan kapıdan ayrılarak bir daha gelmez.

Bu tür efsaneler bize göstermektedir ki yılan insanoğlunun korktuğu; diğer taraftan sinsiliği, çevikliği ve akıllıca hareketleriyle saygı duyduğu bir hayvandır. "Saygı" ve "korku" duyguları ise insanın bir varlığı kutsal kabul etmesindeki en önemli iki etkidir. Güç karşısında gösterilen itaat, güce karşı beslenen umut mitlerde ve efsanelerde kutsala dönüşmüştür (Sümer, 2016, 286).

3.1.2. Yılanın günaha düşürücü, lanetlenmiş ve intikamcı halleriyle anlatıldığı efsaneler

Yılan sadece mitolojik karakterde var olmayıp inanç sistemlerinde de kendine yer bulan bir hayvandır. Tanrı tarafından cennetin bekçisi olarak görevlendirilen yılan, şeytan tarafından kandırılarak Hz. Âdem ile Havva'nın yasak meyveden yemesine sebep olur ve onlarla birlikte cennetten kovulur. Anadolu sahası efsanelerinde yılanın bu hareketinden dolayı Hz. Âdem'in bedduasını aldığı ve ellerini ayaklarını kaybederek sürünmeye mahkûm olduğu anlatılır. Boşnak ve Kırgız efsanelerinde ise yılanın Nuh'un gemisini batmaktan kurtarmasına ödül olarak insan kanı emmek istemesi, buna kızan Nuh peygamberin de beddua ederek yılanı amacına ulaşmaktan men etmeye çalışması anlatılır. Bulgaristan'da anlatılan "Fırıncı Kaplumbağa, Eczacı Yılan" efsanesinde ise vaktiyle eczacı olan yılanın fahiş fiyatlarla ilaç satmasından dolayı yöre halkı tarafından cezalandırılarak sürünür hale geldiği ifade edilir.

"Yılan Zehrinin Bulunuşu" adlı Tuva efsanesinde yılanın akıllıca hareket edip Tanrı'nın elindeki zehirden alması ve insanlar için oldukça tehlikeli hale gelmesi anlatılır. "Yılanlar Niyetini Değiştirmez" başlıklı Türkmen efsanesinde ise insanla bir zamanlar dost olan yılanın birbirlerine düşman olmaları, adamın oğlunu yılanın ise kuyruğunu kaybetmesi anlatılır. Yılanın uzun zaman sonra pişman olduğunu belirtmesine rağmen ona güvenemeyeceğini söyleyen adam yılanın niyetinin değişmeyeceğini, kendisi için hep tehlike oluşturduğunu söyler.

Halk arasında yılanın eşli olduğu ve ailesinden birine zarar geldiğinde mutlaka intikam almak için uğraştığından bahsedilir. Antalya, Nevşehir ve Hakas Türklerinde anlatılan üç efsane bu inancı doğrular niteliktedir. Antalya civarınca görülen boynuzlu beyaz yılan kaybettiği yavrusunu aramaktadır ve şayet kendisine zarar verilirse intikam alacağı anlatılır. Nevşehir'de anlatılan "Yılanın Bedduası" adlı efsaneye göre Kızılırmak'tan su içen yavrularının öldürüldüğünü gören anne yılanın beddua ederek "Siz benden yavrularımı aldınız ben de her yıl sizden birilerini alacağım" dediği ve o günden beri her sene birkaç kişinin Kızılırmak'ta boğularak hayatını kaybettiği söylenir. Hakaslardan Mun-Ara kabilesine mensup bir kişinin bir yılanı ikiye bölmesi ve yılanların hanunun onun intikamını almak için bütün bir kabileyi öldürdüğü anlatılır. Ancak burada dikkat çeken ayrıntı, yılanların nehrin karşısına geçmesine yardım eden kayıkçının sağ kaldığıdır.

"Bendaşino İlanı" adlı Kıbrıs efsanesi ile Altay Türkleri arasında anlatılan "Kıpçak İle Sarı Zehirli Yılan" efsanesinde ise yılan, insanlara kötülük eden, ellerindeki kaynakları sömüren karakterlerde anlatılırlar. Öyle ki yılanın intikam almak için zehrini akıttığı çocuk ölmeyerek, kendisi gibi etrafa kötülük saçan biri olur.

Mitolojik karakterde bir hayvan olarak tanınan ejderha Türk dünyası efsanelerinde yılanın devleşmiş ve daha da azgınlaşmış hali olarak tasvir edilir. Ejderha insanlara, su kaynaklarına, tabiata zarar verir ve bir kahraman gönüllü olarak ejderha ile savaşır.

Bahsi geçen efsaneler yılanın Türk dünyası topluluklarındaki yerini özetleyecek prototiplerdir. Bir önceki değerlendirme ile kıyaslandığında yılanın çift yönlü bir değer yelpazesine sahip olduğu görülür. Koruyucu, kutsal, akıllı yılan bazı topluluklarda kurnaz, sinsi ve hain karakterde kötülüğün simgesi olarak yerini almıştır.

3.1.3. Yılanın âşık olması ve yılanla evliliği konu edinen efsaneler

Yılanın bir insan gibi bir kadını hamile bırakması, genç kızları kaçırmaması motiflerine ağırlıklı olarak Yunan mitolojisinde rastlanır. Türk dünyasına ait üç farklı bölgede bunlara benzer motiflerin görülmesi, yılanın evrensel bir hayvan olarak kültürlerde benzer etkiler bıraktığını göstermektedir. Çuvaş Türklerine ait "Guguk, Kırlangıç, Kuyruksallayan" efsanesinde yılanın suda yüzen bir kızı kendisine zorla eş yapması ve neticesinde iki çocukları olmasını anlatır. Mardin'den derlenen "Şeyhe Âşık Yılan" efsanesine göre ise bir yılanın Mardin şeyhine âşık olduğu, kendisini iki karısından kıskandığı ve şeyhin çocuk sahibi olmasını engellediği anlatılır. Niğde civarında anlatılan efsaneye göre ise don değiştirip kız olan yılan, yılda bir kez halka görünür. Malatya'da ise kara bir yılanın bir kıza âşık olduğu, kızın başkasıyla evlenmesinden sonra kızı yıllarca takip edip en son kız öldüğünde üzüntüsünden yılanın da kendisini kızın mezarı başında öldürdüğü anlatılır (Yaldız, 2002, 102-103).

Boşnak efsanelerinden "Yılan Çocuk" efsanesinde uzun süre çocuğu olmayan kadın beklenmedik şekilde hamile kalır ve doğum yaptığında bir yılan doğurduğunu görür. Bu yılan kadından bir miktar süt emip hakkını helal ettiğini söylemesinin ardından bir daha görünmez.

Görüldüğü üzere saygı ve korku insanın kutsala yaklaşmasının ve onu içselleştirmesinin iki önemli belirtisidir. Bu durum, güce karşı umudu veya güç karşısında itaati aramak demektir (Sümer, 2016, 286). Yılanın işlevsel olarak faydalı; gücü ve korku verici ürkünçlüğü nedeniyle zarar verici olması, insanların ondan uzaklaşmasını, ilkel toplumlarda ise tanrı olarak kabullenilmesini sağlamıştır. Bütün bu karmaşık özellikleriyle yılan, zamanla insanlar arasında hakkında en çok mit, efsane ve inanış unsuru üretilen hayvan olmasına sebep olmuştur. Yılanla ilgili vardığımız bu sonuçlar her ne kadar elimizdeki on dokuz metine dayalı gibi görünse de bunlara benzer daha pek çok efsane Türk boyları arasında anlatıla gelmektedir.

3.2. Köpek

Evcilleştirilen ilk vahşi hayvan kabul edilen köpek, mitolojide yılanla birlikte cennetin kapısında bekçilik yapan ikinci hayvan olarak bahsedilir. Türk dünyası efsanelerinde de hakkında en çok motif bulunan ve her boyda en az bir efsanesi bulunan hayvan olarak ikinci sırada yer alır. Anadolu'da insana sadakatiyle ve dostluğuyla bilinen köpeğin, incelediğimiz metinlerde de aynı doğrultuda işlendiğini görürüz. Hatta bu efsanelerde halkların inanışlarından da izler vardır. Bu sebeple köpeğin efsanelerde ele alınış şeklini iki grupta değerlendirebiliriz:

3.2.1. Köpeğin dostluğuyla insanlara/sahibine destek olduğu efsaneler

Köpeğin insanoğluluyla olan dostluğu ile ilgili en eski efsaneler Yedi Uyurlar'a ait olanlardır. Uygur Türklerine ait "Ashab-ı Kehf" efsanesi ile Azerbaycan Türklerine ait "Eshab-i Kehf" efsanesinde zalim padişahın zulmünden kaçan yedi kişiye eşlik eden bir köpekten bahsedilir. Bu köpekler kaçan kişilerin türlü kovalamalarına rağmen yollarından sapmayarak onlarla beraber gitmişlerdir. Karakalpak Türklerine ait "İyt" efsanesinde de bunlara benzer bir olay anlatılır. İteli halkının lideri memleketin, sırtı yere gelmeyen yedi pehlivanını suçlu durumuna düşürerek hain ilan eder ve memleketinden kovar. Onlara eşlik eden bir çoban köpeği, yiğitler için tavşan avlayıp, kuş yakalar ve onların üç yüz yıl yaşamasını sağlar. Köpeğin bu davranışı Karakalpak halkının köpeğe karşı sevgisini artırır, köpeğin halk inanışlarında geniş yer bulmasını sağlar.

Türkmen Türkleri arasında anlatılan "İt Vefası" isimli efsanede ise Süleyman Peygamber'in davetine aldırış etmeyen kirpinin söyledikleri dikkat çeker. Çünkü Süleyman Peygamber kirpi ile görüşmek ister ancak kirpi aldırış etmez. Bunun üzerine Süleyman Peygamber kirpiye getirmeye atı gönderir; kirpi ise atın peşinden gelmez fakat kirpiyi getirmeye köpeğin gönderilmesi üzerine gelir. Buna şaşırın Süleyman Peygambere kirpi şu açıklamayı yapar: "At ikiyüzlü felakettir. Yuları kimin elindeyse onun kölesi olur, at ile yoldaş olmayı kendime yakıştıramadım. Ama köpek kendini büyütene vefalıdır, sözünden dönmez ikiyüzlülük etmez, ömür boyunca sahibini ortada bırakmaz" der.

Kırgız efsanelerinden "Köpek Efsanesi" adeta bu söylemleri doğrulamaktadır. Avcının sahip olduğu köpeği iyice yaşlandığı için iş göremez olur. Avcı bu sebeple köpeği öldürmek ister ve ayağına bağladığı taşla onu suya atmak isterken kendi düşer. Yüzme bilmeyen adam üç dört saat sonra uyandığında bir bakar ki köpeği onu sudan çıkartmıştır ve başında beklemektedir. Yaptığından utanan adam köpeğine eceliyle ölünceye kadar itina ile bakmıştır. Köpeğin insanla dost oluşunu anlatan bir Uygur efsanesinde de (Köpek İle İnsanın Dost Oluşu) köpeğin havlayarak insanı bir beladan kurtarması neticesinde insanın köpeği evine bekçi ve dost olarak kabul ettiğinden bahsedilir.

"Köpek Niçin Havlar" adlı Tuva efsanesinde ise köpeğin zamanında çok konuşup insanları rahatsız eden bir hayvan olduğu ama tehlikeleri önceden sezip insanları uyarması için konuşma yetisinin kendisinden alınıp sadece havlama özelliğinin kaldığından bahsedilir.

Bir Amasya efsanesinde de Zeynel Abidin Hazretlerinin köpeklerinden bahsedilir. Bu zat köpeklerine Amasya valisinin ismini koymuştur. Bunu haber alan vali bu duruma çok kızar ve Zeynel Abidin Hazretlerini huzuruna çağırır. Bu zata neden kendi ismini koyduğunu soran valiye Zeynel Abidin Hazretleri “Benim köpeklerim helali haramı ayırır, haram yemez. Siz helali haramı ayırmadan yersiniz” der. Bu konuyu test etmek isteyen vali köpeklerin getirilmesini ister. Bir tarafa helal bir tarafa da haram et konulan yere getirilen köpekler etleri koklarlar ve helal etlerden birkaç lokma alıp çekilirler. Bu durumu gören vali “Kusura bakma seni buraya kadar yorduk, seni bize yanlış anlattılar” der. “Köpeğe Binen Kız”, “Taşa Dönen Aymesedu” efsanelerinde de köpek kahramana yardım eden, ona dost ve yoldaş olan olumlu karakterde anlatılmaktadır.

3.2.2. Köpeğin ilaç olarak kabul edildiği efsaneler

“Buvaffento Kalesi” başlıklı Kıbrıs efsanesinde cüzzam hastalığına yakalanan bir prenses ve köpeğin dağ başındaki bir kalede tek başlarına yaşamalarından bahsedilir. Her gün bir iki saat kaleden uzaklaşan köpeğin zamanla iyileştiğini gören sahibi, köpeğin gittiği kaynağı keşfederek kendisi de cüzzam hastalığından kurtulur. Başkurt efsanesi “Etimgen”de de doğan çocukları yaşamayan bir kadına, köpek sütünü emdirmesi halinde çocuğunun yaşayacağı söylenir. Yeni doğan çocuğunu yeni doğum yapmış bir köpeğe emdiren kadının o çocuğunun yaşadığı görülür.

Altay Türkleri köpeği beslemeleri ile alakalı olarak benzer inanışlara sahiptirler. Hatta eski Türk kültürlerinde var olan köpeğin salyasının ilaç olduğu inancına (Florioti, 2013, 54) “Köpek” efsanesinde rastlarız. Ne zaman büyük bir yara olsa köpeğin dili ilaçtır derler ve köpeğe o yarayı yaratırlar.

Bu efsanelerin dışında köpek motifinin kullanıldığı başka efsaneler de vardır. Bir genellemek yapmak gerekirse köpek bütün motiflerde olumlu karakterde yer alan tek hayvandır. Köpeğin havlamasının uğursuzluk sayıldığı ya da kötü habere işaret sayıldığı halk inanışlarının olmasına rağmen, işin arka planında köpeğin iyilik yapmak niyetiyle insanları uyardığı görülmektedir.

3.3. Kurt

Kurt, Türk dünyası efsanelerinde sıkça karşılaşılan üçüncü hayvandır. Türklerin türeyiş efsanelerinin baş kahramanı olan kurt, tespit ettiğimiz efsanelerde de gerek türeyişin sembolü gerekse boya rehberlik eden önder konumundaki yerini korumuştur.

“Kurt Kazan Tanrı Kazan; “Başkurt” Kelimesi Nereden Gelmiş; Uygurların Ortaya Çıkışı Hakkında” efsaneleri ile Bulgaristan’dan derlenen “Kurt” efsanesi bir Türk boyunun sıkıştığı mekândan (vadi, mağara, çorak dağ) bir kurdun rehberlik etmesi sayesinde kurtulması ve çoğalmasını konu edinmektedir.

Ahıska Türklerine ait “Kurdun Annelik Yaptığı Çocuk” efsanesinde ise kurdun bir kaçış sırasında ağaç kovuğuna terk edilen çocuğa annelik yaparak hayatta kalmasına yardımcı olduğu anlatılır. Uygurlara ait “Türkler” efsanesinde ise bir Türk kabilesinin komşuları tarafından yok edilmesi konu edilir. Düşmanlar sadece ayakları kesik bir erkek çocuğunu sağ bırakmıştır. Bu çocuktan hamile kalan kurt on erkek çocuk doğurur ve her biri ayrı bir Türk boyunu meydana getirir.

Özbek Türklerine ait “Gürgan” efsanesinde ise kurdun farklı bir işarete rastlanır. Hoca Hızır’ın sahibi olduğu bir kurt vardır. Hızır bu kurdun hiç uyuduğunu görmez. Ancak bir gün bir dağ başında Hoca Hızır uyuyakalır ve uyandığında kurdun da uyuduğunu görür. Bu olaydan oranın emniyetli olduğuna kanaat getiren Hoca Hızır dergâhını oraya kurar. Sonrasında ise oraya Gürgan adında bir köy kurulur.

Kurdun Bozkurt, Gökbörü olarak nitelendirilen karakteri efsanelerdeki yerini aynı şekilde korumaktadır. Ancak Türklerin hayatında bugün “canavar” olarak nitelendirilen ve korkulan bir varlık olan kurt, “Kurt ile İnsan” başlıklı bir Çuvaş efsanesinde insanları yem olarak yemeye çalışan bir hayvan olarak anlatılır. Bir Karaçay-Balkar efsanesinde ise kurt, insanla ve Tanrı ile arası kötü olan bir varlık olarak anlatılmıştır. Av Tanrısı Apsati’nin hayvanlarına zarar veren kurt, Apsati tarafından kovulmuş ve o günden beri hem insanların hem de hayvanların düşmanı olmuştur. Ancak kurt şeytanın kovulmasına, insanlardan uzak durmasına yardım eden bir varlık olarak da kabul edilir.

Yukarıdaki efsanelerden de anlaşılacağı üzere, kurdun birden bire ortaya çıkması, çıktığı zamanlarda bir işaret olarak algılanması; rengi ile ürkütücü duruşunun insanlara korku salması, onun yüzyıllardır kutsal bir varlık olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Türeyiş efsanelerinin yanında diğer Türk boylarında da benzer motiflerle işlenen kurt, Şamanistik inançların da etkisiyle kurt-ata, kurt-ana kültleriyle bugün bile birçok halk inanışının kaynağı olmuştur (Kalafat, 2007, 34). Örneğin Karaçay-Balkar Türklerinde kurdun dişi, kafatası ya da derisi nazardan ve kötü ruhlardan koruyucu aksamlar olarak kullanılır (Tural, 2001, 131).

3.4. Geyik

“Geyik” Türk mitolojisinde merhametin ve güzelliğin sembolü olarak zihinlere kazınmıştır. Bu sebeple geyik avlanması yasak olan, avlanıldığı takdirde de başa bir felaket getiren hayvandır. Türk dünyası efsanelerinde tespit edilen motiflere göre geyik, anaç karakterde ve öğüt veren modeldedir. Yavrusuna öğüt vermesi, terkedilen çocuğu emzirmesi, yavrusu olan geyiği vuran avcının felakete uğraması gibi motifler, Türklerin yüzyıllardır geyiğe attıkları kutsallığın yansımasıdır. Buna benzer bir motifi Türk mitolojisinde şöyle okuruz:

“Göktürkler’in atalarından biri sık sık bir mağaraya giderek orada dişi bir Deniz Tanrısı ile sevişirmiş. İkisi arasındaki bu aşk ilgileri devam ederken günün birinde Göktürk reisi bir süre avı düzenleyerek ordusu ile ava çıkmış. Askerler geniş bölgelerdeki vahşi hayvanları sürerek nihayet küçük bir yere sıkıştırmışlar. Bundan sonra da avlarının etrafını çevirip birer birer avlamaya başlamışlar. Tam bu sırada askerlerden biri karşısına çıkan ak-geyiği oku ile vurarak öldürmüştü. Bundan sonra sevgilisini yerinde bulamayan Göktürk reisi meseleyi anlamış ve ak-geyiği vuran askerle onun kabilesini cezalandırmış. Bu cezaya göre Göktürkler’de insan kurbanları hep bu askerin kabilesinden verilmiştir.” (Ögel, 1993, 569-570)

Burada insan eliyle yapılan cezalandırma Türk boylarındaki efsanelerde mitolojik kökenli olarak karşımıza çıkar. Kazak Türklerinin efsanelerinden “Alacalı Geyik” efsanesinde emzikli olduğunu söyleyen geyiği, avdan eli boş dönmek için vuran avcının işi ömrü boyunca rast gitmez. Tuva efsaneleri geyik motifi bakımından zengin efsanelerdir. “Tek Gözlü Geyik” efsanesinde tuzağa düşürdüğü geyikleri vuran avcı, bir geyiğin gözünün alınının ortasında olduğu görüp korkmuş, bu avcının gözleri de çok geçmeden kör olmuştur. Bir diğer Tuva efsanesi olan “Maralın Buzağına Öğüdü”nde, avcı tarafından yaralanan maralın, öleceğini anladığında en küçük yavrusuna öğütler verdiği anlatılır. Burada avcıya verilen cezadan bahsedilmemiştir ancak maralın son demlerinde bile yavrusunu düşünecek bir anaçlığının olduğu yansıtılır. “Gök Kuşağına Çıkan Geyik” efsanesinde avlanmak için dağa çıkan avcı on sekiz çatal boynuzlu, bakır renkli, boynuzları altın gibi parlayan bir geyik görür. Geyiği takibe başlayan avcı, bir süre sonra geyiğin gökyüzünde çıkan gökkuşağına çıktığını ve orada gözden kaybolduğunu görür. Avcı bu olaydan sonra silahını hiçbir şekilde geyiklere doğrultmaz.

Anadolu sahasında anlatılan “Ana Geyik Efsanesi”nde de terk edilen hasta bir çocuğu emzirip iyileştiren bir geyiğin varlığından bahsedilir. Orta Asya Türklerinde yaygın olan kurdun insanı emzirme motifinin yerini, Anadolu sahası efsanelerinde geyik motifinin aldığını görmekteyiz. Kurdun coğrafî olarak Orta Asya bozkırlarında ve dağlarında yaşamaya elverişli olması ve kurtla ilgili eski ve yaygın inanışların oradaki Türk boylarının kültürlerinde bulunması bu değişimin nedenleri olduğu kanaatindeyiz. Hun Türklerinin Avrupa’ya geçişlerinde de kendilerine bir kurdun değil geyiğin rehberlik ettiğinden bahsedilir (Ögel, 2001, 81).

3.5. At

At, Türklerin hayatlarında olmazsa olmaz ikinci bir canlı olarak bilinir. İyi cins ve bakımlı atların sahibi olan Türkler, efsanelerinde atlara bazı olağanüstü özellikler yükledikleri görülür. Ancak bu efsanelerde atın merkezde tutularak tek başına bir motif olarak ele alındığı nadirdir.

Boşnak efsanelerinden “Cafer Bey’in Atı” efsanesinde 17 yıl tutuklu kaldığı hapisshaneden çıkıp oğlunun düğününe katılan Cafer Bey’i kimse tanımaz. Buna üzülen Bey, bir hana giderek 17 yıldır kimsenin dokunmadığı tamburunu görür ve çalmak ister. Tamburla birlikte şarkı söyleyen Cafer Beyin sesini duyan ahırdaki atı, kişnemeye ve tepinmeye başlar. Yakut efsanelerinden “Önder Tığın ve Onun Savaş Atları” efsanesinde Önder Tığın’ın savaşa çıkacağını yedi gün önceden hisseden atı, dağa çıkarak kendini savaşa hazırlar. Koşu antrenmanı yaparak bir şey yiyip içmez.

Bir Azerbaycan efsanesi olan “Koroğlunun Nal Daşı” ile bir Denizli efsanesinde benzer iki motif vardır. Her iki efsanede de atların uçarak sahiplerini istedikleri yere taşıdıkları görülür. Bu uçuşlar öncesinde güç alarak kalktıkları yerde, nallarının izleri kayaya remiz olduğu için o bölgeler kendi isimleriyle anılırlar. Bu iki varyant efsanede birinin kahramanı Koroğlu iken diğerininki Hz. Ali’dir.

Son olarak atın neden yatmadığını açıklayan etiyolojik bir Uygur efsanesi vardır. Bu efsaneye göre tilkiden intikam almak isteyen maymun, aç tilkiye av olarak yatan bir atı gösterir. İkisinin kuyruğunu birbirine bağlayan maymun, atın uyanıp kaçmasıyla tilkinin ölümüne sebep olur, at o günden sonra hep ayakta uyur olur.

Görüldüğü üzere atların, Türk dünyası efsanelerindeki yeri yılan, kurt, geyik gibi mitolojik karakterde değil, tamamen günlük yaşantıya ve kullanıma uygun olarak anlatılmıştır. At siyasi, medeni, iktisadi, sosyal ve kültürel her alanda Türkler için önemini korumuş ve “tarih boyunca Türklerin hayatının merkezinde yer almıştır. Öyle ki, eski Türklerin ceza kanununa göre isyan, ihanet, adam öldürme, zina suçlarının yanı sıra bağlı bir atı çalma suçu da ölümle cezalandırılmıştır” (Delice, 2015, 537). Bu doğrultuda atın sadakati,

kahramanın yoldaşı olması, savaşlarda bir insan gibi güç göstermesi de Türk boylarının efsanelerine yansımıştır.

3.6. Ayı

Ayının aslının insan olduğuna olan inanç gerek Doğu gerekse Batı mitolojisinde sıkça karşımıza çıkar. Orta Asya ve Sibirya'nın büyük bir kısmında ayı ile kadın arasında cinsel birliktelik olabileceğine olan inanç hem yaygındır hem de bazı bölgelerde halen inanırlılığını korumaktadır. İnsanın hayvanlarla olan cinsel ilişki taklidinin kimi açıklanamayan mitlerin açıklanması isteğinden doğduğu düşünülmektedir (Roux, 1996, 292-293). Diğer taraftan ayının kadınlara karşı özel bir cinsel istek duyduğuna da inanılmaktadır. Türk dünyası efsanelerinde tespit ettiğimiz ayıyla ilgili beş efsaneden üçünde bu motif işlenmiştir. Yakutlara ait "Ayı Ata", Başkurlara ait "Ayı Soyu" ve "Ayıdan Doğan Oğul" efsanelerinde ayının insan neslinden olduğu aktarılır. Bu üç efsanede de ayı bir kızla zorlayarak evlenir ve ayı soyu bu evliliklerden çoğalır.

Ahıska Türklerine ait "İki Gardaş" efsanesinde ise ayı ders veren modeldedir. Bir ayı köye yakın bir merayı mesken tutar ve köylülerin mallarına, canlarına zarar verir. Bu duruma tahammül edemeyen köylüler ayıyı öldürmeye karar verirler. Bu kararı bir haberci ayıya iletir. Ayı köylünün mü yoksa iki kardeşin mi geldiğinin sorar. Köylünün geldiğini duyan ayı hiç istifini bozamaz. Buna şaşırın haberciye de "Ben köylülerden birine zarar versem hepsi kaçır ve o ölenin arkasını aramazlar. Ama iki kardeş gelir de ben birine zarar verirsem o intikamını almadan durmaz. O yüzden rahatım." der.

Anadolu sahası efsanelerinde ayı motifi doğrudan hayvan motifi olarak değil genellikle bir dönüşüm unsuru olarak işlenmiştir. Cimriliği yüzünden ayıya dönüşen ağa motifinin yanında, zor bir durumdan kurtulmak için ayıya dönüşmeyi isteme motifine daha çok rastlanır. Özellikle et aşeren gelin, bulduğu leşten et yerken büyüklerine yakalandığında utancından ayıya dönüşmek ister (Yaldız, 2002, 112-114).

3.7. Kuşlarla İlgili Efsaneler

Türk dünyası efsanelerinde hayvanlarla ilgili motiflerin ağırlık noktasını oluşturan kuşlar, dönüşüm efsanelerinde daha çok yer bulmuşlardır. Utanmanın sonucu kuşa dönüşmeyi dileme, zor bir durumdan kurtulmak için bir kuşa dönüşmeyi dileme ya da bir cezalandırma unsuru olarak kuşa dönüşme motifleri çoğunluktadır. Ancak bu motif grubu Motif İndeks'e göre "D. Sihir" başlığı altında incelendiği için bu tür motifleri içeren efsanelerden çok azı konumuza dâhil edilmiştir. Bunun yerine kuşların menşelerini açıklayan, onların davranışlarının ve görünüşlerinin oluşumunu açıklayan efsaneler ile tanrısal bir kutsallık atfedilen kuşların anlatıldığı efsaneleri konumuza dâhil ettik. Bu anlamda kuşlarla ilgili motifleri dört başlık altında değerlendirmek uygun olacaktır.

3.7.1. Kuşların tabiatıyla ilgili efsaneler

Kuşların tabiatlarıyla ilgili motifleri içeren efsanelerde üç kuş türü ağırlıklı olarak karşımıza çıkar: Guguk kuşu, karga ve saksagan. Guguk kuşunun yavrularını beslememesiyle alakalı pek çok efsane varyantı vardır. Bunlardan iki tanesini incelememize dâhil ettik. Kırgızlara ait "Guguk Kuşu" efsanesinde yaralı bir kahramana yardım etmek için yuvasındaki yavrularını unutan bir kuştan bahsedilir. Kendisinden yardım isteyen kişiye kanadında aş, gagasında su taşır ve bu olaydan sonra yumurtalarını kendi yuvasına değil başka kanatlıların yuvalarına bırakmaya başlar. Altay Türklerine ait "Guguk Kuşu Neden Yavru Beslemez?" efsanesinde ise Tanrı'nın emrine itaat etmeyen guguk kuşunun yavrularını besleyememe ile cezalandırıldığı anlatılır.

Karga ile ilgili motiflerde karganın uğursuz kabul edilmesi ön plandadır. Anadolu sahası efsanelerinde karganın ötüşünü duyan kimsenin, başına kötü bir iş geleceği ya da kötü bir haber alacağı inancıyla ilgili efsaneler sık sık dile getirilir. Ayrıca karganın intikamcı bir hayvan olduğuna dair yaygın bir inanış da vardır. "Selah Köyündeki Baykuşlar" efsanesinde de görüldüğü üzere baykuşun ötüşünün de karga gibi uğursuzluk getireceği inancı Anadolu'da yaygındır.

"Karga ile Kartal" adlı Uygur efsanesinde ise karganın leş yiyerek uzun yıllar yaşadığını öğrenen kartalın, kargayı rencide etmesi ve bu olaydan sonra kibirli karganın kartalı görünce kafasını kaldıramayıp ondan kaçması anlatılır.

Kırlangıcın kuyruğunun ikiye bölük olmasıyla ilgili de varyantlaşmış birçok efsane vardır. Bu efsanelerden Kırgızlara ait bir ve Özbeklere ait iki farklı efsane dikkat çeker. "Kırlangıcın Kuyruğunun İkiye Bölünmesi Efsanesi"nde Nuh tufanında yılan gemiyi batmaktan kurtarmasına karşılık Nuh Peygamberden dünyanın en tatlı yiyeceğini mükâfat olarak talep eder. Peygamber bunu öğrenmesi için sivrisineği görevlendirir. Sivrisineğin dünyanın en tatlı yiyeceğinin insan kanı olduğunu öğrenmesi neticesinde

kırlangıç bu sırrı yıldıktan önce öğrenir ve sineğin dilini kopartarak Peygambere kendisi öğrenmiş gibi haber eder. Kırlangıcın bu hareketine öfkelenen yılan onu öldürmek isterken sadece kuyruğunu ısırabilir.

Özbeklere ait “Arı ve Kırlangıç” efsanesinde olay yine Nuh tufanı zamanında geçer, ancak bu efsanede sivrisineğin görevini arı üstlenmiştir. Özbeklere ait ikinci efsanede ise kırlangıcın insanların ateşini çalan Ehriman’dan ateşi geri almak için çabalaması anlatılır. Kırlangıç ateşin bir obada olduğunu görüp bacadan bir parça kor alır. Bunu son anda fark eden yılan kırlangıcı kuyruğundan ısırarak ikiye ayrılmasına sebep olur. Kırlangıçla ilgili efsanelerde olaylar değişse bile kuyruğunun yılan tarafından ısırılması motifi sabit kalmaktadır.

Saksağan kuşu eskiden gerçekleştirdiği hareketler neticesinde beddua alarak bugünkü tabiatına büründüğü anlatılır. Kırlangıçla ilgili efsanelerdeki gibi saksağanla ilgili efsanelerde de olaylar değişse bile saksağanın bedduaya uğraması motifi değişmez. Türkmenler saksağanın bir pirin saklandığı yeri düşmana haber vermesi sebebiyle bedduaya uğradığını ve ağzından doğurmaya mahkûm olduğunu anlatırlar. Altaylar ise saksağanın güzel bir kuş olmasına rağmen türlü pislikleri eşeleyen bir yapısının olduğunu söylerler. Hakaslar ise saksağanın Tanrı’nın bedduası sonucunda obasından dışarı çıkamayan bir kuş haline geldiğini anlatırlar.

3.7.2. Kuşların diğer canlılarla ilişkilerini açıklayan efsaneler

Burada kuşların insanlarla ve diğer hayvanlarla olan ilişkilerini ayrı tutmak gerekir. Baykuşla şahinin, kartalla karganın, kurbağayla turnanın, doğanla diğer kuşların aralarında olan anlaşmazlıklar, ilkel insanın dikkatini çekmiş ve bunları mitik motiflerle açıklamışlardır. Bu tür efsaneler bu grupta değerlendirebileceğimiz efsanelerin ağırlık noktasını oluşturur. Diğer taraftan insanoğlunun yaşadığı olaylar neticesinde kuşlara bakışını değiştiren anlatılar da vardır. Bulgaristan’da anlatılan “Keklik İle Bildircin” efsanesinde düşmandan kaçan bir askerın yerini düşmana belli eden keklik ile bildircinin, o güne kadar insanlar tarafından avlanılmazken, bu olay sonrasında avlanmaya başladığı açıklanır.

Burdur’da anlatılan “Düşman Keklik, Dost Karga” efsanesinde de benzer bir olay aktarılır. Buradaki fark düşmanın yerini ötüşüyle belli eden kekliğe karşı karganın “kavakta yok, kavakta yok” diyerek düşmanı uzaklaştırmaya çalışması anlatılır. İnsanlar bu olaydan sonra kargayı avlamayıp kekliği avlamaya başlarlar.

Anadolu sahası efsanelerinde kekliğin düşmana haber taşıması motifinde en çok Hz. Ali’nin ismi geçer. Hatta kekliğin ayağındaki ve gagasındaki kırmızılığın Hz. Ali’nin kanından bulaştığı ifade edilir (Yaldız, 202, 94-95).

3.7.3. Akıl veren konumundaki kuşlarla ilgili efsaneler

Türk dünyası efsaneleri arasında, kuşların akıl danışılan varlıklar olarak aktarıldığı varyantlaşmış çok sayıda efsane vardır. Bu efsanelerde olayların benzer olmasına karşılık kuşun cinsi ve muhatabındaki akıl danışan kişinin unvanı değişiklik gösterir.

Anadolu sahası efsanelerinden olan Amasya’da derlenmiş “Baykuş” efsanesinde padişah karısının isteği üzerine bir saray yaptırmak ister ve bu sarayın nasıl olması gerektiğiyle ilgili bütün kuşlara akıl danışır. Bu kuşlardan en akıllıca cevabı baykuş verir. Bu olay Azerbaycan efsanelerinden “Baykuş ve Tovuz Quşu”nda Süleyman Peygamberle baykuş arasında geçer. “Pis Kokulu Hüthüt Kuşu” başlıklı Kırgız efsanesinde ise baykuşun yerini hüthüt kuşu alır. “Kuşlar Padişahu” başlıklı Karakalpak efsanesinde de baykuşla beraber isimsiz bir padişahın söz edilir.

Baykuşun akıl danışılan varlık olarak bahsedildiği bu efsanelere karşılık, halk inanışları arasında uğursuz kabul edilmesi tezatlık oluşturur. Türkmen Türkleri arasında anlatılan “Baykuş” efsanesinde baykuşun “vatanına, halkına ihanet eden bir bey oğlunun beddua sonucu baykuşa dönüşmesi anlatılır”. Efsanede “Vatana ihanetin cezalandırılması ve baykuşun dönüşüm sonucu ortaya çıkmış bir kuş olduğu bilgisi verilir. İhaneti sonucu Baykuş’a dönüşen ve bu kuşun da toplum tarafından uğursuz kabul edilip lanetlenmesi, evlerden, çatılardan kovulması cezalandırma motifine bir örnek oluştururken; bir taraftan da baykuşun nasıl ortaya çıktığı ve bugünkü uğursuz sayılma sebebi açıklanmıştır.” (Çalışkan ve Başaran, 2017, 1727). Baykuşun sahip olduğu zıt bu iki özellik, halk tarafından yılanla atfedilen inanışlarla benzerlik göstermektedir.

3.2.8. Kutsallık atfedilen kuşlarla ilgili efsaneler

Kuşların Türklerin sosyal ve dini hayatlarındaki yerini tayin eden kriter, kutsallık atfedilen kuşlarla ilgili olan inanışlardır. Önceki başlıklarda kuşların sahip oldukları özelliklerin ve diğer canlılarla olan ilişkilerinin belli olaylar çerçevesinde anlamlandırılmasını değerlendirdik. Bu başlık altındaki efsaneler ise Türklerin eski inanç kültürlerinin etkisiyle değerlendirilen kuşlarla ilgilidir. Ancak buradaki ayrıntı bu kategorideki efsanelerin tamamının Saha Yakut Türklerine ait olmasıdır. Yakut efsanelerini genel olarak değerlendirmek gerekirse, bu efsanelerdeki konuların tarihi olaylar, önemli şahıslar ve dini inanışlar

etrafında şekillendiği görülür. Hayvanlarla ilgili motifleri barındıran efsaneler de ise kuşların çoğunlukta olduğu ve bu kuşların da ilahlık düzeyinde kutsallıkla anlatıldığı dikkat çeker.

“Horinlerin Atalarıyla İlgili Hikâyeler” başlıklı efsanede atalarının kargaya taptıkları için başlarına sel felaketi geldiğini düşünen Horinler, atalarına küfrederek. Ayrıca bu felakette ateşsiz kalırlar. Bu sırada kav için ağzında çuval içinde çakmak tutan bir karga bunu Horinlere bırakır. Bu olaydan sonra Horinler karganın ilahları olduğunu söylerler. “Kuzgun, Horinlerin İlahıdır” efsanesinde ise kuzgunun, soğuk bir yerde tek başına doğum yapan kadına ateş götürüp ısınmasını sağladığı anlatılır. Horinlerin soyu bu oğlandan çoğaldığı için kuzgunu ilahları olarak kabul ederler.

“İlah Aladoğan” efsanesinde ise Enginler’in ilah kabul ettikleri aladoğandan bahsedilir. Efsaneye göre açıklıktan zor günler geçiren Enge isimli ihtiyar, av bulamadığı için karısından oğlu öldürüp pişirmesini ister. Babası evden çıktıktan sonra çocuğun önüne bir kuş bir parça geyik derisi bırakıp gitmiş. Bunu fark eden çocuk yakınlarda bir geyiğin ölü olduğunu düşünerek kuşu takip etmiştir. Geyiği bulan çocuk annesine haber verir. Bu olay üstüne kadın kocasına aladoğanı ilahları sayıp sayamayacaklarını sorar. Adam ise onun sadece bir ilah değil, koruyucu bir ilah olduğu söyler. Çünkü inanca göre aladoğan işaret getirmeseydi Enginler’in nesli devam edemeyecektir. O günden beri Enginler aladoğan gördüklerinde saygıyla eğilirler, aladoğanlara zarar vermezler, zarar verenin de zarar göreceğine inanırlar. Aynı inanış Kangalalarda kartal için geçerlidir. Kangalalar, kabile reislerini ölümden kurtaran kartalın kurtarıcı ilahları olduğuna inanırlar. Kim bir kartala zarar verirse o kişinin de büyük zararlar göreceğine inanılır.

İnsanların büyük kuşları -baykuş, keklik, şahini değil de doğan, kartal, kuzgun gibi cüsseli kuşları-kutsal sayıp tanrı kabul etmeleri ya da hayvan-ata/hayvan-ana kültüyle benimsemeleri de korkunun ve saygının ürünü olarak karşımıza çıkar. Öyle ki bir kartal bir koyunu ya da tayı yakalayıp gökyüzüne taşıyabilir. Sahip olduğu pençeler insanın ona müdahale etmesini engelleyecek ürkütücülüktedir. Ayrıca özellikle kartalın diğer kuşlara nazaran göğün en yüksek rakımlarında uçabiliyor olması ve insanoğlunun hayvanlara karşı tek aciz kaldığı meziyet olan uçuş özelliğinden dolayı kuşlar Türk boylarında daha farklı bir kutsallığa sahip olmuşlardır.

3.8. Diğer Hayvanlarla İlgili Motifler

İncelediğimiz metinler çerçevesinde, bazı hayvanlarla ilgili motiflerin sayıca az olduğu görülmüştür. Maymun, tilki, aslan, kaplan, tavşan, yarası, kaplumbağa, balık, inek, kedi, öküz, eşek gibi hayvanlarla ilgili efsaneler onların özelliklerini açıklamaya yönelik efsanelerdir. Tilki, kurnazlığıyla genellikle bir masal kahramanı olarak işleniyorken efsanelerdeki rolü de masallardakilerle aynı olup kişiye öğüt vermeye amaçlar. Kedi munis haliyle insanoğlunun evdeki yoldaşısıdır. Yarası bilgeliğiyle ve doğrucu tavırlarıyla öne çıkar.

Diğer taraftan örneğin maymunun sıcak iklim hayvanı olması, coğrafi olarak Türklerin yaşadığı topraklara uygun olmaması ve insanlarca tanınmıyor olması efsanelere konu edinilmemesini de beraberinde getirmiştir. Aslan ve kaplan güç sıfatı olarak kişilere yakıştırılmış olsalar da gündelik hayatın olağan akışında bulunmayan hayvanlardır. Göçebe hayat tarzını benimsemiş yazın yaylaya çıkıp kışın düzlüğe inen bir topluluğun balıklarla ilgili efsanelerinin olmaması da sahip olduğu kültürünün bir parçasıdır.

Anadolu sahası efsanelerinde kartal, doğan, şahin gibi vahşi kuşlarla ilgili efsanelere rastlanılmamasının nedeni de bu tür kuşların insandan uzak, yüksek dağlar arasında yaşamaya elverişli olmalarından kaynaklandığını düşünebiliriz.

Az çok bahsi geçen hayvanların dışında Türklerin sosyal hayatlarında var olup efsanelerinde işlenmeyen iki hayvandan bahsetmek gerekir: “Koyun/koç ve tavuk/horoz”. Türk mitolojisinde yeraltını ve göğü simgeleyen kara koyun-ak koyun motifine okuduğumuz efsanelerde rastlamadık. Altay efsanelerinden “Yeryüzünde Tufan Olduğunda” efsanesinde “konuşan koyun” motifiyle bir kez karşılaştığımız koyun/koç, Anadolu sahasında menkıbevi olarak Hz. İbrahim’in oğlu Hz. İsmail’i kurban etmesi meselesine telmih yapılarak anlatır. Türk dünyası efsanelerinde geçmeyip, On İki Hayvanlı Türk Takvimi’nde yer bulan bir diğer hayvan “tavuk”tur. Bunda göçebe yaşam tarzını benimsemiş Türklerin tavuğu ilden ile götürmede sıkıntı yaşayacakları düşüncesiyle hayatlarına dâhil etmedikleri kanısındayız.

On İki Hayvanlı Türk Takvimi’nde kendine yer bulan ancak efsanelerde rastlamadığımız bir diğer hayvan ise “domuz”dur. Domuzun da tavuk gibi bozkır hayvanı olmaması ve göçebe yaşam tarzına uygun olmaması sebebiyle hayatlarına dâhil etmedikleri düşünülür. Çin’e sınır komşusu olan Altay kavimlerinde domuz yetiştirilirken, İskitler bu hayvanı hiç bilmezler. Türklerin büyük çoğunluğunun İslamiyet’i kabul etmelerinden sonra da domuzu hoş karşılamadıkları bilinir. Bütün bu sebeplerden dolayı domuzun Türklerin efsanelerinde yaşamamasına rağmen hakaret unsuru olarak lehçelerinde kullanıldığı görülür (Roux, 1996, 372-373).

4. Sonuç

Türklerin yaşadıkları coğrafyalarda karasal iklimin hâkim olması, geniş bozkırlarla ve yüksek dağlarla kaplı olması, onların inanç sistemlerini, kültürleri ve mitlerini doğrudan etkilemiştir. Öyle ki Uygurlar Anadolu coğrafyasında yaşayan bir boy olsaydı, bugün inanışlarında kartallarla ilgili bilgiler olmayacaktı. Eğer ki maymunun yaşam şartları Anadolu coğrafyasıyla uyumlu olsaydı çakalın tilkinin yerini alabilirdi. Bütün bu varsayımlar bize göstermektedir ki Türklerin Orta Asya'da yaşamaları ve çoğalmaları nasıl ki tesadüf değilse mitlerindeki, kültürlerindeki ve inanç sistemlerindeki olguların oluşumu da öyle tesadüf eseri değildir.

Hayvanlarla ilgili boydan boya değişen inançlar, hayvanların davranışlarından ziyade rastlantısal karşılaşmalar neticesinde şekillendiği görülür. Efsaneler gerçeklik ve inanma unsurlarını güçlü bir şekilde bünyesinde barındırmasından dolayı, bize toplulukların gündelik yaşantılarından haber vermektedir. Bu sebeple Türk dünyası efsanelerindeki hayvan motiflerinin Türklerin sosyal, kültürel ve dini hayatlarıyla örtüştüğü ve modern çağda bile açıklanamayan kimi mitik inanışların kökenini günümüze taşıdığı görülür. Türk dünyası efsanelerinde işlenen hayvan motiflerinde yılan, kurt ve köpekle ilgili olanlar ağırlıklı iken, kuş türlerindeki hayvanlar en çok konuşturulan hayvanlardır.

KAYNAKÇA

- Çalışkan, Şerife Seher Erol ve Başaran, Cihan Barış (2017). Türkmen Efsanelerinde Vatana İhanet ve Cezası. *İdil Dergisi*, S. 34, s. 1715-1733.
- Delice, Tuna Beşen (2015). Türkmen Kültüründe At. *International Journal of Science Culture and Sport*, C.3, S.4, s.537-546.
- Ekici, Metin (2004). Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text), Doku (Texture), Sosyal Çevre ve Şartlar (Konteks) İlişkisinin Önemi. *Milli Folklor*, S.39, s. 25-34.
- Erol, Şerife Seher (2012). *Türkmen Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Florioti, H. Hande Duymuş (2013). Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: "Eski Mezopotamya Örneği. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1900/19962.pdf>, s. 45-69. E.T.: 05-06-2018.
- Kalafat, Yaşar (2007). *Türk Halk İrfanında Kurt*. Ankara: Lalezar Kitabevi.
- Karakaş, Rezan (2013). Siirt Efsane ve Halk İnanışlarında Yılan Miti. *Folklor/edebiyat*, S.73, s. 49-62.
- Ögel, Bahaeddin (1993). *Türk Mitolojisi*. C.1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Roux, Jean-Paul (1996). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev.: Aykut Kazancıgül ve Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Sakaoglu, Saim (1980). *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sümer, Necati (2016). Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan. *International Journal of Social Science*, S.43, s. 275-288.
- Thompson, Stith (1955). *Motif Index of Folk Literature*. C.1. United States of America: Indiana University Press.
- Tural, Sadık (2001). *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi [Karaçay-Balkar]*. C.1. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Türkçe Sözlük* (2005). Efsane. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.